

SODOBNE TEORIJE O SEKTANTSKEM PRANJU MOŽGANOV

Povzetek. *Avtor predstavlja, povzema in komentira sodobno razpravo o sektantskem pranju možganov in zadevni razcep v sociologiji novih religijskih gibanj. Temeljna ugotovitev je, da je strokovno in odgovorno zatiranje sektantskega pranja možganov danes izjemno težka, če ne že neuresničljiva naloga. Vse dosedanje formulacije so se namreč izkazale za slepo ulico v pojasnjevanju domnevno izjemno močnih, kvalitativno presežnih procesov socialnega nadzora in vpliva. V več kot trideset let trajajoči kontroverzi pa so vendarle prispevale k razčiščenju temeljnega analitičnega orodja discipline in intenzivnemu raziskovanju procesa spreobrnitve v novo religijsko gibanje.*

Ključni pojmi: *pranje možganov, sekte, kulti, nova religijska gibanja*

Uvod

Hipoteza o sektantskem pranju možganov (brainwashing in cults) je nastala v sedemdesetih letih minulega stoletja v Združenih državah Amerike. V svoji razviti obliki je združevala raznorodne, a vselej medikalizirajoče in inkluzivne interpretacije razmeroma uspešnega in agresivnega novačenja starejših mladostnikov v nekonvencionalne komunske skupnosti. Svoj vrhunec je dosegla v zatiranju izgube svobodne volje novaka (recruit) in v kliničnem opisu generično sektantske, atipične disociacijske motnje¹. Hipoteza je tvorila idejno podstat vse-ameriškega protisektantskega gibanja (Anti-Cult Movement) ter osnovo civilnih tožb zoper nove religije in s pranjem možganov domnevno povzročeno psihološko škodo med leti 1975 in 1990 (prim. Lesjak, 2001a). S posredovanjem drugega vala ameriških novih religij jo v minulem desetletju povzamejo številna poročila evropskih parlamentarnih in administrativnih organov o sektah in kultih (Francija, Belgija, Nemčija, Švica, Italija in Švedska) ter francoski Zakon o preprečevanju in zatiranju sekt, ki ovirajo uresničevanje temeljnih človekovih pravic in

* mag. Gregor Lesjak, doktorski študent sociologije religije na Filozofski fakulteti, Univerza v Ljubljani.

¹ To gre "diagnosticirati pri posameznikih, za katere se zdi, da trpijo za disociacijskimi motnjami, a ne izpolnjujejo meril za specifično disociacijsko motnjo. Primeri kažejo transu podobna stanja in tista dolgotrajnejša disociativna stanja, ki jih lahko opazimo pri osebah, izpostavljenih dolgotrajnemu in intenzivnemu prisilnemu prepričevanju - pranju možganov, miselni prevzgoji in indoktrinaciji v ujetništvu teroristov ali v sekti (APA, 1980)".

svoboščin (2001/504). Hipoteza o sektantskem pranju možganov sopojasnuje spreobrnitev v novo religijo tudi v slovenskem prostoru. Zasedimo jo lahko med konkurenčnimi religijskimi skupinami (npr. Škafar, 1998), nekaterimi službami socialnega skrbstva (Šutej, 2000), delom strokovne javnosti (Šinkovec, 1997: 218) in včasih mediji (prim. Lesjak, 2001b).

Izvorno ameriško kontroverzno o sektantskem pranju možganov lahko spremljamo kot osrednji dejavnik sočasne homogenizacije stroke, iz katere je izšla sodobna sociologija novih religijskih gibanj (new religious movements). Njeno notranjo pot lahko opišemo prek širše krize v razumevanju in pojasnjevanju družbenih artikulacij religijskega novuma s klasično tipologijo religijskih organizacij. Njen neposredni rezultat lahko najdemo v realnem napredku preučevanja spreobrnitve v novo religijsko gibanje² in prek kakovostnega dela stroke morda tudi v strpnejšem odnosu okoliške družbe do novih religij (prim. Lesjak in Črnič, 2001). Sodobni procesi v religijski sferi slovenske družbe odražajo zadevno dinamiko zgolj posredno ali trpno; kolikor je pač mogoče slabi polovici državi priglasi in večini drugih novoreligijskih skupnosti pripisati zahodno poreklo, in kolikor je njihovo delovanje pritegnilo zgolj manj odmevno, selektivno in nereflektirano rabo sekundarnih besedil kontroverze³. Ugotovimo lahko, da termina "kult" nismo skušali tematizirati, pač pa je njegova popularno-negativna opredelitev prodrla v razumevanje in pojasnjevanje tipa sekte predvsem v javni rabi ter delu nekaterih katoliško usmerjenih avtorjev ali organizacij⁴ (prim. Črnič, 2002). Zaradi že ustaljenega terminološkega preskoka, razumljivosti in siceršnje opustitve termina kot "socialnega orožja" (Richardson, 1993), besedo kult tudi v pričujočem besedilu slovenimo s sekto⁵.

Posledice oživiljanja formulacij o sektantskem pranju možganov in hkratno polemiko lahko v zadnjih nekaj letih opazujemo predvsem v okviru oblikovanja znanstvene skupnosti sociologov novih religijskih gibanj. Nastajanje in izčiščevanje "raziskovalnega programa" seveda ni pomenilo zgolj trivialne ali avtoritativne negacije družbeno in pravno sankcionirane teze o robotskem, ekstrinistično razumljenem procesu spreobrnitve v sekto ali izobčenja njenih zagovornikov, pač pa višjo raven refleksije, ekstenzivno demonstracijo temeljnega analitičnega orod-

² O doslej edinem poskusu celovite obravnave razvoja in aplikacij sodobnih modelov spreobrnitve v alternativne religije v slovenskem teorijskem prostoru glej Volarič, 2001.

³ "Ena od redkih blagodati komunističnega režima je bila, da je sektam bolj ali manj uspešno preprečeval širjenje po Sloveniji. Zdaj te omejitve ni več... Zato bi morala biti naloga Cerkve in družbe v celoti, da prebivalstvo poučuje in varuje pred sektami, ki iz zdravih ljudi naredijo duševne pohablence (Urbanija, 1996:253)".

⁴ Svet Krščanskih cerkva v Sloveniji npr. meni, da se vprašljivost delovanja sekt "kaže v gorečem in agresivnem pridobivanju novih članov (prozelitizem), nestrpnosti, fanatizmu in pritiskih na tiste, ki so izstopili. V delovanju naznoter (do lastnih članov) jim očitajo avtoritarnost, pomanjkanje samokritičnosti, indoktrinacijo, pranje možganov, miselno kontrolo, kolektivno prisilo, iskanje gmotnih koristi, vzbujanje občutka krivde in strahu. Članstvo pogosto vodi v razrahljanje ali popolno prekinitev običajnih socialnih stikov (SKCS, 11. 9. 2002)".

⁵ Slovar slovenskega knjižnega jezika (IV/619-20) omogoča različno veriženje osnovnega pojma: pripadnik sekte je lahko sektar, sektas ali sektant. Pejorativnega pomena je, vsaj na papirju, prost le zadnji, poleg tega izpeljanki "sektantski" in "sektantstvo" edini izrecno kažeta na ožji, religijski značaj pojma.

ja in posledično formulacijo "boljše" teorije. Neposredni povod takšnega razvoja najdemo v zahtevah po prevrednotenju epistemološkega statusa izvorne hipoteze o pranju možganov, kot sta jih na stroko naslovlila Benjamin Zablocki (1997, 1998a, 1998b, 2001) in Stephen Kent (1997, 2001a, 2001b).

Pranje možganov kot zasvojenost s karizmatičnim odnosom

Ključni besedili Benjamina Zablockeega uvajata "novi pristop k znanstvenemu preučevanju pranja možganov, [in sicer na] demistificirani, nepristranski način (2001) analize cene raz-družitve (exit cost)" (1998a). Njegova zmerna, srednja pot v razpravi posreduje tako, da v izhodišču razvrednoti stališča in prizadevanja obeh strani kontroverze. Pro-religijski blok je, pravi Zablocki, v strahu pred morebitnim kratenjem človekove pravice do svobode veroizpovedi nepriljubljenim religijam "in s patetično demonstracijo znanstvene sile, usklajeno (in skorajda histerično) pod preprogo pometel vsakršno preučevanje sektantske pokorščine, ki ne ustreza nemogoče togim eksperimentalnim standardom (2001:162)". Toda ovrgel je zgolj "karikaturu hipoteze o pranju možganov, kot jo priskrbijo različne protisektantske skupine iz pravnih in ne znanstvenih razlogov (1997: 106)", t.j. "teorijo [Margaret Singer] o 'posebni' vrsti vpliva, ki izniči svobodno voljo in v posamezniku sproži stanje duha, v katerem se karizmatičnim direktivam podreja nehote, ker se jim preprosto ni več zmožen upreti (2001: 170)". Jedro obrata pomeni ugotovitev, da se hipoteza o pranju možganov v resnici nanaša na "trajanje ideološke spreobrnitve po odstranitvi prvotnega dražljaja in ne na to, kako so posameznike k tej ideologiji najprej pritegnili [oziroma jih vanjo spreobrnil] (1997: 100)". Trajanje te ideološke spreobrnitve je povezano s stanjem subjektivno zvišane "cene raz-družitve" posameznika in skupine, "z občutkom ujetosti v sicer prostovoljnem združenju (1998a: 219)" ali "s sindromom zaprtih vrat, zaradi katerega se posameznik ukloni skorajda vsaki zahtevi skupine, v nekaterih primerih tudi zahtevi po samomoru (2001: 192)". Teorija "ne predstavlja neke nove, revidirane teorije o pranju možganov, ampak zgolj obnovitev natančne in stroge teorije Roberta Liftona (1989, 1999) v socioloških okvirih (2001: 168)".

Zablocki na ta način za seboj "podira mnogo mostov", pred seboj pa gradi "temelje pranja možganov kot omejenega, dobro opredeljenega [in empirično preverljivega] družboslovnega pojma (1998a: 217)". Ako so bili predmet preučevanja poprejšnje, "spreobrnitvene" paradigme novaki (recruit) in proces novačenja (recruitment), zdajšnja razlikuje še pripadnike (agent) in zanesljive ali preverjene pripadnike (deployable agent) sekte. Prvi o članstvu v njej zgolj razmišljajo, ali pa jih nemara skupina snubi; drugi so vanjo že vstopili in sprejeli njene cilje; tretji "so [prek vrste transakcij med izoliranim pripadnikom in karizmatično vodenim kolektivom ali pranja možganov] ponotranjili cilje skupine do takšne mere, da jim gre vse zaupanje glede uresničevanja le-teh tudi brez neposrednega nadzora in celo tedaj, kadar se ti cilji razhajajo z njihovimi osebnimi cilji (1998: 221)". Pojasnjevanje tako opredeljenega pranja možganov ob opori na klasične študije prisilnega prepričevanja (coercive persuasion) v času kitajske komunis-

tične revolucije in korejske vojne (npr. Lifton, 1961/1989) ne zahteva dejavnika fizične prisile. "Razlika med pranjem možganov v kitajskih prevzgojnih ustanovah in sektah je v funkciji pridobivanja, ne pa tudi ohranjanja," pravi Zablocki (2001: 176). "V kitajskih in korejskih razmerah so silo uporabili za pridobivanje, pranje možganov pa za ohranjanje. V sektah [nove pripadnike] pridobiva karizma, pranje možganov pa jih (v nekaterih primerih) ohranja (ibid)". Ako je proces pranja možganov poprej dosegal razsežnosti pandemije⁶ in je (ob sprevrženih namenih izvajalcev) največkrat pomenil zgolj ljudsko obrt, gre zdaj za "statistično redek pojav..., ki zahteva kompleksno in drago strukturo socialnega nadzora (1998a: 222) in je smiselna, kadar sredstva, prihranjena prek zmanjšanega nadzora [skupnosti] presegajo sredstva, investirana v proces pranja možganov (2001: 174)". Pranje možganov ni več enofaktorska pojasnitev sektantske pokorščine, pač pa "je treba [pri tem] uporabiti ves nabor pojmov socialnega vpliva, pri čemer so pomembni tudi drugi dejavniki, npr. obredje skupine ali preprosta konformnost njenih pripadnikov... Videl sem veliko sekt, ki ne uporabljajo pranja možganov, a hkrati nobene, v kateri bi pranje možganov predstavljalo edino silnico, ki bi skupino držala skupaj (2001: 164). Ako se je poprejšnja razprava glede pojasnjevanja posameznikove dovzetnosti za proces pranja možganov razvila ob odnosu med dispozicijskimi in/ali situacijskimi dejavniki, zdaj "opuščamo enosmerne razlage sektantske pokorščine v prid interakcijskih (2001: 171)... Model pranja možganov se primarno ne osredotoča na značilnosti posameznika, pač pa predpostavlja, da je mogoče z dovolj napore možgane oprati veliko različnim vrstam ljudem (1998a: 222)". Dosedanja teoretska kritika je tako v celoti zgrešena, obsežne kvantitativne in etnografske raziskave o spreobrnitvi v nova religijska gibanja so nepomembne. Pranja možganov ni mogoče raziskovati na način "vse-ali-nič": iz dejstva, da sekta ni oprala možganov vsem svojim članom ni mogoče sklepati, da česa takega sploh ne prakticira. "Celo Mao ni nikoli skušal oprati možganov vseh prebivalcev Kitajske. Zakaj bi se česa takega sploh lotil? Noben voditelj ne potrebuje toliko preverjenega kadra (ibid)". Tudi podatki o fluktuaciji pripadnikov v sektah nam ne morejo povedati ničesar o navzočnosti ali odsotnosti pranja možganov, tudi o moči in učinkovitosti procesa ne (prim. npr. Barker, 1984). "Prav nič v hipotezi o pranju možganov ne napoveduje, da bo proces učinkoval na vsakogar, kot tudi ne deleža novakov, ki se odločijo za pripadnost (ibid: 229)". Teorija v ničemer ne zatrjuje niti izgube svobodne volje posameznika - ta je pač filozofski in empirično nepreverljiv pojem - ampak trdi, da "[zadevna] resocializacija prestrukturira posameznikove vrednote in preference, tako da se le-ta svobodno odloča o tem, kar od njega želi skupina... [V procesu] ne gre za eliminacijo izbire, ampak za modifikacijo preferenc, na katerih temelji [svobodna in racionalna] izbira (1997: 102)". Izgubo svobodne volje lahko nemara merimo zgolj s prostostjo. Človek je svoboden, kadar je njegova odločitev o nepokorščini prosta; pranje možganov pa mu vsiljuje [ponavadi duhovno in emotivno] ceno, in kadar ima neko dejanje ceno,

⁶ *Sekte si lahko obetajo usakogar, ki je v ranljivem položaju, išče partnerja ali tovariše oziroma smisel bivanja v obdobju prehoda ali trenutku izgube (prim. Singer in Lalich, 1996: 20). Sekte obenem ne pomenijo zgolj grožnje staršem; ker "so izmojstrile svoj pristop in prepričevalne tehnike, iz obrobja družbe prodirajo v njeno središče. Hočejo vas (ibid: 5-6)!"*

tedaj ni brezplačno, t.j. zastonj ali svobodno (prim. 1998a: 170-1). Vprašanje o tem, ali sekte svojim pripadnikom povzročajo psihopatološke težave, je [zdaj] veliko bolj splošno od vprašanja, ali udeležba v travmatičnem procesu resocializacije [t.j. pranju možganov] pušča merljive psihološke sledi; idejo o [generični] travmatski nevrozi je [pač] od začetka spremljala skrb glede odškodnine (prim. 2001: 177). "Smoter prisilnega prepričevanja je [vendar] sprožitev ideološke in vedenjske spremembe v popolnoma zavednem, duševno zdravem posamezniku (Schein, 1959); zakaj neki naj bi sekte z njim torej povzročale norost ali neumnost svojih članov (ibid)". Hipoteza o pranju možganov dejansko napoveduje psihološko zmedo ali disorientacijo v nekaterih izmed vmesnih stopenj procesa⁷, ne pa v končnem stanju posameznika. "Pranje možganov ljudi ne razstavlja, ampak jih sestavlja na nov in funkcionalno ustrezen način... Oseba z opranimi možgani je emotivno in duševno funkcionalna, dokler ne začne razmišljati o nepokorščini ali odhodu iz skupine. Takšna oseba nima nikakršnih nenavadnih fizičnih značilnosti, če ne upoštevamo njene nepripravljenosti za pogovor ali celo razmislek o določenih prepovedanih temah (1998a: 222)".

Zablocki želi svojo teorijo prvenstveno oblikovati kot "dobro teorijo" in tako pokazati, da je pranje možganov vredno znanstvene pozornosti. V prvem poskusu zagotovi svoji formulaciji epistemološki status hipoteze, in sicer tako, "da se v graditvi teorije zanaša na [načelno] ovrgljive trditve o empirično preverljivem vedenju, [ki izkazujejo] konvergentnost z nekaterimi drugimi trditvami v sociologiji in behaviorizmu, [in jih je] obenem mogoče razlikovati od trditev konkurenčnih teorij (1998a: 223-4)". Da bi od hipoteze napredoval k teoriji, mora "oblikovati model pojava, v katerem bo mogoče [empirično] meriti spremembe v ljudeh in odnosih, kar pa je v zdajšnjih razmerah [in na obeh straneh kontroverze] še neizvedljivo (ibid: 239)". Kljub temu stopi še korak naprej in ponudi tudi zamisel o tem, "kakšna [da] naj bi bila resnična teorija o pranju možganov... [oziroma katere] internalizirane spremembe na ravni [posameznikovega] kognitivnivega in emotivnega aparata (ibid: 240)... utegnejo v neki točki v prihodnosti preveriti na biokemični ravni delovanja možganov (ibid: 244) in tako [končno] opraviti 'kruencialni eksperiment' (1998b: 269)". Drugi poskus "dobre teorije pranja možganov" (2001) se v želji po transparentnosti opira na model prirodoslovnih znanosti. Zablocki v njem oblikuje osem definicij in njihov način operacionalizacije ter dvanajst hipotez, s katerimi da je mogoče "empirično ugotoviti, ali in kako uspešno skuša nek karizmatični sistem izvajati pranje možganov (ibid: 185)". Iz obeh besedil je torej razvidno, da avtor razlikuje med epistemološkim statusom hipoteze in teorije, da s svojo formulacijo neposredno ne stremi k oblikovanju

---

⁷ "Popularno povezovanje pranja možganov z bedaki (zombies) ali roboti je izšlo iz zamenjave med fizičnimi značilnostmi posameznikov med in po končanem procesu," pravi Zablocki (1998a: 232). "Tudi sam sem lahko opazoval polno zgradbo močno disorientiranih pripadnikov Združene cerkve in te izkušnje ne bom nikoli pozabil. Ti ljudje, čeprav vlnudni in neškodljivi, so bili grozljivi. Toda njim niso oprali možganov, vsaj v celoti ne. Večina izmed njih najverjetneje nikoli ni izkusila celotnega procesa. Nekateri so se morda duševno zlomili in jih je gibanje [iz procesa] izločilo, drugi so morda v sebi končno našli dovolj moči za odhod". Med prepoznavne značilnosti "bedaste ali robotske disorientacije" sodijo: srep pogled, nezmožnost končanja začete stavka in nenehen, strašljiv nasmeh (ibid).

znanstvene teorije, in da takšen status odreka tudi konkurenčnim, "apologetskim hipotezam". Očitno je tudi, da kriterij "teorijskosti", t.j. empirično preverljivost, razume v svojevrstnem kontinuumu. Kolikor namreč govori o pranju možganov kot "znanstveno utemeljenem pojmu" (npr. 2001: 181), z njim največkrat meni zgolj "verjetno zgodbo [apostata]", v kateri ni prostora za nobeno izmed diskreditiranih kategorij, kot sta npr. izguba svobodne volje ali informacijska bolezen (prim. *ibid*: 182).

Prvi epistemološki korak pomeni zamejitev obsega preučevanega pojava. Induktivna teorija, ki je nastala s pomočjo empiričnih generalizacij etnografskega raziskovanja in intervjujev ter opredelila idealnotipski konstrukt procesa pranja možganov (prim. 2001: 182), se ukvarja z "verskimi skupnostmi; vendar ne, ker bi [avtor] menil, da je pranje možganov [zgolj] religijski pojav, pač pa se je želel omejiti le na tisto, kar je bil videl s svojimi očmi... (1998a: 217). Čeprav se zdi pranje možganov [nadalje] očitno povezano z izvajanjem karizmatične avtoritete, je ta povezava kočljiva in zapletena... zato [se je] omejil na najpreprostejše karizmatične situacije, o katerih tudi največ ve, t.j. na neposredni odnos med posameznikom in živim karizmatičnim vodjo njegove skupine (*ibid*: 218)". Zadnji strukturni "pogoj procesa pranja možganov je navzočnost ideološkega totalitarizma [in sicer na način, ki mora biti primerljiv z resocializacijskim procesom, kot sta ga v petdesetih letih minulega stoletja v kitajskih prevzgojnih ustanovah opazovala Robert Lifton in Edgar Schein (prim. 2001: 187)]. S pranjem možganov bodo [torej] poskušali le v [sektantskih, karizmatičnih in najpogosteje komunskih] skupinah, ki so strukturirane totalitaristično; vse ideološko totalitaristične skupine pa seveda ne bodo skušale oprati možganov svojih pripadnikov (*ibid*: 185)". Zablocki je zadnji pogoj oblikoval najbolj natančno: če v preučevani skupini ne najdemo ideološkega totalitarizma, ali če proces resocializacije v okolju ideološkega totalitarizma v osnovnih potezah ni podoben Liftonovemu in/ali Scheinovemu opisu "prisilnega prepričevanja", tedaj lahko trdimo, "da preučevana skupina svojim pripadnikom ni skušala oprati možganov (*ibid*: 182)". K sreči in presenetljivo, nadaljuje Zablocki, "obstaja med strokovnjaki velika stopnja soglasja o tem, katera dejstva [ali katero obliko vedenja posameznika] je potrebno razložiti. Ta preverljiva in razmeroma neproblematična dejstva tvorijo zaporedje naslednjih, pogosto prek več let raztresenih dogodkov: pridružitve [zgoraj opredeljeni skupnosti], spremembe načina življenja, raz-družitve, razočaranja/streznitve in časovne (ne)dоследnosti (1998a: 220)". Hipoteza o pranju možganov pojasnjuje specifičen, razmeroma redek razplet zadnje trojice navedenih dejstev. Razočaranje/streznitev posameznika in njegova razdružitve s skupnostjo sta v času lahko izmenljiva, določen delež nekdanjih članov sekt pa svojo prejšnje prepričanje in ravnanje zdaj zagotovo razume kot ego-distonično, t.j. povsem tuje njegovim zdajšnjim in/ali vnovič prepoznanim, predpridružitvenim vrednotam. Nekateri izmed njih svoje razočaranje/streznitev tudi v daljšem časovnem obdobju dosledno pripisujejo manipulacijam verskih skupnosti (prim. *ibid*: 220-1). Ker je pranje možganov "rezultat socialno-psihološkega vpliva, mora polnejša opredelitev termina [nadalje] vsebovati (1) opis vnaprej potrebnih strukturnih pogojev, (2) interakcijski proces, ki dejansko vrši vpliv ter (3) učinke vpliva na posameznike in skupnost (1998a: 222)". Ob epistemološki na-

ravnosti besedila je morda zanimivo, da opis strukturnih pogojev pranja možganov opušča uvodoma zahtevano in opredeljeno širšo versko in ožjo karizmatično naravo preučevanih skupin. "Karizma," pravi Zablocki (ibid: 240), "stremi k oblikovanju recipročno naraščajočih zahtev med vodjo in njegovim pripadnikom in se na strani skupnosti izteče v zanko pozitivnega povratnega učinka, ki prej ali slej uide izpod nadzora, če pripadnikov ne spremenimo v zanesljive ali preverjene pripadnike (ibid: 240)" ter tako po svoji notranji naravi neizogibno pritegne ali zahteva (K1) konstelacijo sestavin ideološkega totalitarizma⁸, t.j. "nujnega, ne pa tudi zadostnega pogoja procesa pranja možganov (2001: 185)". Opredelitev okolja ideološkega totalitarizma v operativni obliki povzema Liftonov model (nadzor okolja, mistična manipulacija, zahteva po čistosti, kult izpovedi, sveta znanost, obremenjevanje jezika, podrejanje človekovega izkustva zahtevam doktrine in odrekanje pravice do obstoja le-tega ne vrednim; prim. 1961/1989: 419-37), njegove minimalne strukturne pogoje pa (K2) opis dejanskega interakcijskega procesa vplivanja. Ta mora omogočati: odstranitev strukture starih preferenc in vrednot posameznika, identifikacijo le-tega z drugimi pripadniki skupine ter njegovo simbolično smrt in preporod, v katerih posameznik internalizira novo preferenčno in vrednotno strukturo. Resocializacijo prek navedenih stopenj primarno krepijo: neprestano izmenjavanje ostrine in blagosti [nadzornikov totalitarnega okolja v odnosu do gojencev programa miselne prevzgoje] ali dajanje in odrekanje brez-pogojne ljubezni in potrditve ter ponavljajoča se premena izpovedi, prevzgoje in prečiščevanja izpovedi [gojencev] (prim. Lifton, 1961/1989: 65-85 ter Zablocki, 1989a: 223 in 2001: 187). Proces simultano poteka na kognitivni in emotivni ravni posameznika ter v njem (K3) krepi pretirano zaupljivost (hyper-credulity) in relacijsko omreženost (relational-enmeshment). Prvo pomeni "utrditev poprej v večini ljudi prehodnega stanja duha v stabilno dispozicijo za nekritično sprejetje karizmatično zapovedanih prepričanj (2001: 184)"; drugo označuje "potopitev [posameznika] v relacijsko mrežo z značilnostmi ekskluzivizma, vzajemne zamenljivosti in odvisnosti (ibid)". Pranje možganov ali [razmeroma zelo redko, sicer močan, a ne vselej učinkovit in empirično težje preverljiv] socialno-psihološki mehanizem za spreminjanje [nekaterih] pripadnikov v zanesljive/preverjene pripadnike z močno internaliziranimi ovirami za raz-družitev z [gmotno dobro stoječo, notranje visoko organizirano, versko in najpogosteje komunsko] skupnostjo [pod vodstvom živega, karizmatičnega vodje], je mogoče ponazoriti takole (prim. ibid: 189-92):

---

⁸ Metodološka obravnava strukturnih razmerij med elementoma karizme in ideološkega totalitarizma bi zagotovo obogatila teorijo Zablockega in omogočila navezavo na širši spekter pojavov domnevne pranja možganov v številnih sodobnih religijskih gibanjih, ki so uspešno prebrodila smrt karizmatičnega ustanovitelja, ali pa so, zaradi geografske razširjenosti, osebne stike z njim večinoma nadomestili z elektronskimi (prim. npr. Barker, 2001). V prvo kategorijo zagotovo sodita tudi Scientološka cerkev in v nadaljevanju povzeta kritika njenega delovanja Stephena Kenta. Takšna razprava bi utegnila razjasniti tudi dejstvo, da karizma v sektantskem pranju možganov opravlja funkcijo pridobivanja novakov (prim. Zablocki, 2001:176), t.j. prav tisto, s katero Zablocki prekinja navezavo na diskreditirane modele.

Preglednica 1:

	KOGNITIVNI CILJ	EMOTIVNI CILJ	SKUPNI UČINEK
STOPNJA ODSTRANJEVANJA PREFERENC IN VREDNOT	Uničenje poprejšnjih prepričanj in odnosov pripadnosti	Vzbuditev potrebe po pripadnosti	Posameznik je "lačen" prepričanj in pripadnosti ter odvisen od skupnosti pri zagotovitvi obeh
STOPNJA IDENTIFIKACIJE	Vzbuditev iskanja prepričanj na način posnemanja in odprava nagnjenja k nezaupljivosti	Vzbuditev delovanja zaradi pripadnosti	Posameznik se je začel zanašati na skupnost glede prepričanj in zagotavljanja premen emotivnega vzorca potrditev in ugodja.
STOPNJA SIMBOLIČNE SMRTI IN PREPORODA	Utrditev občutka internalizacije novih prepričanj in ustreznega ponosa	Vzbuditev popolne predanosti novemu sebstvu. Le-to ni več neposredno odvisno od upanja na pripadnost in od strahu pred ločitvijo	Posameznik doživi duhovni prepород in postane zanesljiv/preverjen pripadnik karizmatičnega vodje

Jedro kognitivne plati pranja možganov tako tvori "odprava nagnjenja k nezaupljivosti" in posledično "nekritično sprejetje/internalizacijo globokih prepričanj v prid zunanje avtoritete (ibid: 184)". Odločilna točka emotivne plati procesa temelji v dialektiki karizme, njenih "nenehnih premenah kriz in uspehov... Karizmatični vodja v opravičevanju svoje avtoritete nikoli ne more počivati na lovoriakah; od svojih pripadnikov ne more pričakovati, da mu bodo ostali zvesti tudi v prihodnji krizi zgolj zato, ker so mu bili zaupali v preteklosti. Karizmatični vodja mora izkazovati zmožnost opravljanja izjemnih del, sicer od svojih pripadnikov ne more zahtevati izjemne predanosti. Eden izmed dejavnikov, ki omogočajo takšen dosežek, je zanesljivost/preverjenost njegovih pripadnikov. Le-ti mu omogočajo zatrdjevanje še bolj izjemnih del in postavljanje še večjih zahtev (1998a: 240-1)". Karizmatični odnos tako "ponavlja odnos navezanosti med materjo in otrokom. Izvorni impulz karizmatičnega vodje je hraniti, pripadnika pa biti hranjen... Odnos vsebuje vzajemno občutljivost, v kateri vsaka stran priznava premeno zahtev druge po potrditvi in ugodju. Doseženo ravnotežje nikoli ni stabilno in implicira nenehno testiranje... [ter] vse večjo zasvojenost obeh (ibid: 243)". Rezultat procesa pranja možganov opiše Zablocki z "dramatično spremembo identitete [posameznika], s "podvajanjem" (doubling): oblikovanjem drugega [ali fantomskega] sebstva (shadow self), ki ob prejšnjem pogosto vztraja daljše časovno obdobje (ibid: 223)". Več kot petintrideset let dela med novimi religijskimi gibanji ga je tako "brez dvoma prepričalo, da nekatere sekte v nekaterih časovnih obdobjih svojega obstoja nekaterim svojim pripadnikom perejo možgane s spre-

menljivim uspehom (2001: 163-4)". Opredelitvi pranja možganov kot interakcije relacijsko oblikovane dispozicije za nekritično podreditev karizmatični avtoriteti ter hkratne zasvojenosti s karizmatičnim odnosom, ki se izteče v subjektivno povišano ceno raz-družitve, lahko torej očitamo "slabo" teorijo vsaj v izjemno šibki generalizaciji empiričnih raziskav in metodološki nejasnosti vloge enega izmed ključnih strukturnih elementov, karizme.

Prvo obsežno, epistemološko strogo in dosledno kritiko oživiljenih teorij o pranju možganov Benjamina Zablockega je oblikoval "sodni psiholog" in ena osrednjih osebnosti ovržbe robotske, ekstrinistične teorije o pranju možganov pred ameriški sodišči v poznih osemdesetih in devetdesetih letih minulega stoletja, Dick Anthony. Jedro njegovega argumenta je, da se nova formulacija pranja možganov v ničemer pomembneje ne razlikuje od [totalitarističnih] psevdoznanstvenih protisektantskih konstruktov, čeprav jih kategorično odklanja, pač pa opravi zgolj nekaj kozmetičnih popravkov, s katerimi se želi izogniti učinku tehtnih raziskav in analiz, če je o falzifikaciji izvorne hipoteze sploh mogoče govoriti. Vse "formulacije [sektantskega] pranja možganov trdijo, da zagotavljajo kriterije za prepoznavanje socialnega vpliva, iz katerega sledi neprostoVOLjno/prisilno⁹ [vzbujeno] vedenje, in sicer na način socialnega vpliva, iz katerega ne sledi neprostoVOLjno/prisilno [vzbujeno] vedenje. Vsi avtorji formulacij o prisilni sektantski pokorščini utemeljujejo svoja izvajanja v [uveljavljenih] raziskavah metod prisilne indoktrinacije kitajskih in severnokorejskih komunističnih režimov v času korejske vojne. O znanstvenem statusu teh trditve je torej mogoče soditi prek odgovorov na naslednji vprašnji: (1) ali te trditve zagotavljajo kriterije za razlikovanje prisilnega in ne-prisilnega vpliva in (2), ali so takšne kriterije potrdile tudi metodološko utemeljene znanstvene raziskave. Primarni konteksti, v katerih so ovrednotili hipoteze o pranju možganov, so bili: (1) raziskave, ki jih je financirala in nadzorovala ameriška Osrednja obveščevalna agencija [CIA], s katerimi so skušali odkriti način za spremembo nazorov tujcev iz Združenim državam Amerike sovražnih v naklonjene (oziroma teh posameznikov v "zanesljive/preverjene pripadnike združenih držav); (2) raziskave, ki so ovrednotile poskuse kitajskih in severnokorejskih komunistov za spremembo nazorov ameriških ujetnikov v komunistične nazore (oziroma teh posameznikov v "zanesljive/preverjene pripadnike komunizma); ter (3) raziskave o novih religijskih gibanjih (ibid: 218)".

Temeljna ideja formulacij pranja možganov je, da "je mogoče s tehnikami vzbujanja disorientacije in hipersugestibilnosti ter z nadaljnjo intenzivno indoktrinacijo prepričanja posameznikov spreobrniti v njihova polarna nasprotja (ibid: 219)". Med drugo svetovno vojno sta jo začeli razvijati nemški obveščevalni službi, Gestapo in SS. Njuni raziskovalci so [v koncentracijskih taboriščih] v ta namen preizkušali psihoaktivne droge (meskalin in nekatera pomirjevala, npr. barbiturate) ter le-te kombinirali s hipnozo, nasilnim zasliševanjem in indoktrinacijo. Ameriška obveščevalna služba se je do zapiskov o nacističnih inovativnih metodah

---

⁹ Pridevnik "involuntary" slovenim dvopomensko, ker vsako neprostoVOLjno vzbujeno vedenje ni tudi prisilno, četudi se zadevna formulacija pranja možganov dosledno opira na raziskave "prisilnega prepričevanja" (coercive persuasion). NeprostoVOLjni del para se v kontroverzi največkrat nanaša na očitke o odsotnosti "posega s privolitvijo" (informed consent).

prisilnega prepričevanja dokopala neposredno po vojni; njihove rezultate je začela preizkušati in nadgrajevati v obdobju hladne vojne¹⁰. Primarni namen teh raziskav je bilo razvijanje metod za preoblikovanje tujcev iz Združenim državam Amerike sovražnih držav v zanesljive/preverjene pripadnike prvih, in sicer z namenom opravljanja vohunskega dela ali siceršnjega spodkopavanja komunističnih režimov. Prikrite raziskave Osrednje obveščevalne agencije so izvajali njeni uslužbenci ter ugledni družboslovci in behavioristi v akademskem okolju. "Preučevani model sta tvorili dve stopnji: (1) od-pogojevanje, s katerim naj bi ob vsiljevanju disorientacijskih, hipersugestibilnih stanj zavesti odpravili prejšnjo ideološko pripadnost [posameznika]; ter (2) [vnovično, posebno] pogojevanje, temelječe na načelih behavioristične psihologije in usmerjeno k vsaditvi nove pripadnosti in novega sebstva (ibid: 220)". CIA je, poleg hipnoze, preizkusila več drugih eksperimentalnih tehnik od-pogojevanja, med njimi: droge, senzorno deprivacijo in izolacijo, elektrošoke, narkoterapijo (prim. Marks, 1980: 23, 26, 40, 134), lobotomijo in druge oblike psihokirurgije (prim. ibid: 136-7, 140), toda "noben izmed poskusov sprožitve nižjih, sugestibilnih stanj zavesti ji ni omogočil razvoja uporabne tehnike pranja možganov (Anthony, 2001: 220)". Tudi druga stopnja preučevanega procesa, t.j. hkratno uvajanje posthipnotskih sugestij ter dolgotrajnega, nepretrganega pogojevanja, ni prinesla zelenih rezultatov. "Ambiciozna nemški in ameriški program nadzora duha (mind-control), slednji je trajal petindvajset let, sta glede zastavljenih ciljev ali izboljšanja tehnik zasliševanja in prisilne indoktrinacije s pomočjo fizične sile in drugih tradicionalnih metod, povsem spodletela. Ne nemški in ne ameriški program nista nikoli odkrila, kako v človekovemu duhu spremeniti politično prepričanje in še manj, kako posameznika spremeniti v zanesljivega/preverjenega pripadnika [tega prepričanja ali njegove širše skupnosti]. Tako kot nemški program tudi ameriški nikoli ni razvil zanesljive zamenjave za skrajno fizično prisilo v postopkih zasliševanja in indoktrinacije (ibid)". CIA je kasneje kljub temu sama razširila ovrženi model pranja možganov in z njim v sklopu vojne propagandne Američanom pojasnjevala vpliv držav komunističnega bloka na njihove državljane ter zahodne vojake in civiliste, zajete in/ali zaprte na Kitajskem in v Koreji v času korejske vojne (Hunter, 1951 in 1958). Ta model so dodatno ovrgele splošno sprejete študije komunistične prisilne indoktrinacije zahodnih civilistov in vojnih ujetnikov, npr. Lifton (1954, 1961), Schein (1956, 1958, 1961) ter Hinkle in Wolff (1956). "Temeljni znanstveni problem formulacij o sektantskem pranju možganov je v tem," nadaljuje Anthony (2001: 221), "da v resnici temeljijo na diskreditiranemu modelu ameriške Osrednje obveščevalne agencije, a obenem trdijo, da se opirajo na splošno sprejete raziskave o kitajsko-korejskih načinih indoktrinacije". Ker torej teorije o sektantskem pranju možganov nikoli niso bile predmet sistematičnega znanstvenega preučevanja, in ker ne temeljijo na raziskavah komunistične miselne prevzgoje, je lahko njihov cilj le ideološki in praktični. Ideološki, ker so jih uporabili kot osred-

¹⁰ Podatki o tem so danes dovolj dobro dokumentirani (prim. npr. Marks, 1980 ali Anthony, 2001: 293), čeprav so potek raziskav še v sedemdesetih letih minulega stoletja skrbno varovali pred javnostjo. Največje delo so po sprejetju Zakona o svobodi informacij (1974) in v splošnem nezadovoljstvu z delovanjem Osrednje obveščevalne agencije (Watergate) opravili raziskovalni novinarji.

njo ideologijo konservativnega socialnega [t.j. ameriškega protisektantskega] gibanja za zaščito prevladujočih vrednot; in praktični, ker so pomenile temelj pričanj v sodnih procesih in drugih prizivih državi, s katerimi so želeli [akterji] razglasiti verjetje v nova prepričanja za nezakonito (prim. *ibid*: 222-3)". Različne formulacije sektantskega pranja možganov še naprej vplivajo na del širše javnosti in v nekaterih primerih utemeljujejo celo pričanja sodnih izvedencev, ker so v svojem jedru nejasne. [Taktična] nejasnost (tactical ambiguity) jih napravi za neobčutljive na empirično ovrednotenje, pomaga jim prikriti protislovja in se izogniti ovržbi njihovih napovedi s strani utemeljenih raziskav o novih religijskih gibanjih. Poglavitne "oblike nejasnosti sektantskih formulacij pranja možganov so: (1) notranja protislovnost, (2) način prepoznavanja značilnosti ključnih spremenljivk in napovedi, ki ga ni mogoče falzificirati ter (3) konotativna in ne denotativna raba jezika, t.j. raba emotivno nabitih ključnih besed namesto natančno opredeljene terminologije, ki bi jo bilo mogoče operacionalizirati (*ibid*: 223)". Takšna nejasnost je obenem taktična, ker govorniku omogoča potrjevanje pranja možganov v poljubnih kontekstih in brez tega, da bi morala formulacija ohranjati zunanjo in notranjo konsistentnost. Anthony razlikuje tri obdobja razvoja paradigme o pranju možganov. Prvo traja od štiridesetih do zgodnjih sedemdesetih let minulega stoletja; CIA v njem razvije dvostopenjski model za raziskovanje prisilnih sprememb nazorov posameznikov in za protikomunistično propagando. Drugo zaznamuje spremembe tega modela v ideologijo, s katero so v poznih sedemdesetih in osemdesetih letih racionalizirali prisilno odprogramiranje (deprogramming), sodne procese zoper nova religijska gibanja in s pranjem možganov domnevno povzročeno škodo ter druge cilje protisektantskega gibanja. Tretje obdobje še traja, pomeni pa rezultat praktične in akademske ovržbe teorij o sektantskem pranju možganov v poznih osemdesetih in devetdesetih letih¹¹. To obdobje zaznamujejo poskusi oživitve paradigme na način, ki bi presegel strokovno in pravno kritiko (prim. *ibid*: 225).

Formulacije Benjamina Zablockega, ugotavlja Anthony, v splošnem ustrezajo naboru konfliktov paradigem druge generacije in uveljavljenih raziskav komunistične miselne prevzgoje¹². To so:

1. Spreobrnitev. Nobeden izmed Liftonovih in Scheinovih primerov se ni spreobrnil v komunizem zaradi učinkov programa miselne prevzgoje. Le dva izmed Liftonovih štiridesetih primerov in eden ali dva izmed Scheinovih petnajstih primerov so po procesu miselne prevzgoje izražali nekaj simpatij do komunizma, vendar se vanj niso spreobrnil. Komunistične tehnike prisilnega prepričevanja v preostalih primerih sprožijo zgolj vedenjsko konformnost in ne krepite verjetja v komunistično ideologijo.
2. Predispozicijski motivi. Tisti posamezniki, na katere je komunistični indoktrinacijski proces sploh vplival, so bili k temu nagnjeni zaradi poprej oblikovanih značajskih lastnosti.
3. Fizična prisila. Komunistične metode indoktrinacije imajo neprostovoljni/prisilni vpliv le zato, ker posameznike izpostavijo skrajni fizični prisili.

---

¹¹ Podrobneje npr. v Melton, 1999/2001.

¹² Podrobneje v Anthony, 1989.

4. Kontinuiteta z normalnim socialnim vplivom. Nefizične oblike vpliva programov miselne prevzgoje se ne razlikujejo od siceršnjih situacij socialnega vpliva in niso izrazito prisilne.
5. Pogojevanje. V procesu komunističnega prisilnega prepričevanja niso uporabljali nobenih posebnih oblik pogojevanja.
6. Psihofiziološki stres/oslabeledost. Skrajni, fizično vzbujeni stres in oslabeledost zaprtih žrtev miselne prevzgoje ne povzročita neprostovoljne/prisilne pripadnosti komunističnim nazorom. Nova religijska gibanja ne uporabljajo primerljivih metod.
7. Prevara/okrnjeno razmišljanje. Žrtve komunistične miselne prevzgoje niso sprejele komunizma zaradi prevare ali okrnjenih miselnih zmožnosti.
8. Disociacija/hipnoza/sugestibilnost. Žrtve miselne prevzgoje niso postale hipersugestibilne zaradi učinka spremenjenih stanj zavesti, npr. hipnoze, disorientacije, disociacije, itd (prim. *ibid*: 263).

Tudi formulacija Benjamina Zablockega temelji na prepričanju, da so raziskave Liftona in Scheina dokazale (1) spreobrnitveni učinek komunistične miselne prevzgoje, ki (2) izhaja iz disorientacije, odprave zmožnosti kritičnega razmišljanja, hipersugestibilnosti in posledične nezmožnosti upora zoper propagando nadomestnega nazora. Le-ta obenem (3) ni odvisen od predispozicijskih motivov za ugoden odziv na komunistično ideologijo, (4) traja po končanju programa miselne prevzgoje in (5) ga je težko zavrniti, čeprav bi si posameznik tega želel (prim. *ibid*: 264).

Zablocki v jedru zatrjuje iste značilnosti domnevno prisilnega vpliva kot formulacije pranja možganov prve in druge generacije (npr. Hunter, Singerjeva in Ofshe). Vzbujena disorientacija [ali eno izmed opredelitev primitivnih stanj zavesti] v posamezniku odpravlja "nagnjenja k nezaupljivosti" [ali kritično racionalnost] in ustvarja pogoje za "nekritično sprejetje globokih prepričanj [ali sugestibilnost] v prid zunanje avtoritete" [ali na škodo posameznikove volje]. Rezultat procesa, "popolnoma spremenjeno ali (zasvojeno) fantomsko sebstvo" najprej in povsem ustreza "psevdo-identiteti (Singer in Lalich, 1995: 60, 61, 77-9)", ne pa tudi Liftonovemu pojmu "podvojitve". Nova identiteta je napačna, ker jo posamezniku v celoti vsili zunanji vpliv in jo določa izrazita diskontinuiteta s predpridružitvenim ali raz-družitvenim sebstvom oziroma "ego-distoničnost", t.j. popačenost racionalnega miselnega procesa, podobna primerom blodenj, halucinacij ter prisilnih misli in vedenja (prim. Anthony, 2001: 228). Lifton je s podvojitvijo, nasprotno, menil "simultani obstoj dveh radikalno različnih sebstev v isti osebi, ki se izražata na kontradiktoren način v različnih socialnih kontekstih. [Sam je pojem razvil ob primeru]... nacističnega zdravnika, ki ob opravljanju nehumanih poskusov na ljudeh v službenem kontekstu, doma prevzema vlogo ljubečega moža in očeta (*ibid*: 294-5)". Predstava napačnega ali fantomskega sebstva, kot jo podajajo Zablocki in drugi teoretiki pranja možganov, vsebuje idejo novega, a nepristnega sebstva, ki zamenja [ali pregласi] izvorno, pristno sebstvo. Oba načina biti si v istem času ne delita iste osebe. Če bi osebo z opranimi možgani označevala podvojitve, tedaj bi le-ta gladko in brez težav prehajala iz sektantskega v pred-sektantski ali družinski kontekst, česar očitno ne zmore.

Zablocki trdi, da lahko sekta uniči ali nadomesti pred-pridružitveno, avtentično sebstvo s fantomskim zgolj prek vzbujanja spremenjenih, primitivnih oblik zavesti, v katerih se posameznik ne more upreti indoktrinaciji. Ta domnevna stanja primitivne zavesti imenuje "disorientacija"; drugi teoretiki pranja možganov med njimi najpogosteje naštejejo hipnozo in disociacijo. "Pomembno je vedeti," pravi Anthony (ibid: 229), "da ne disorientacija, ne katerikoli izmed terminov, ki jih uporabljajo za opis primitivnih stanj zavesti, tako pomembnih za proces pranja možganov, niso opredeljeni dovolj natančno, da bi jih lahko razlikovali med seboj ali od normalne zavesti. Zablocki npr. ne zagotovi definicije rabe svojega termina in bralca ne napoti niti na ustrezni strokovni vir, kjer bi se o tem lahko podučil sam. Vsi ti termini [za označevanje primitivnih stanj zavesti] so tako funkcionalno ekvivalentni, teoretiki pranja možganov jih pravzaprav uporabljajo kot sinonime". Disorientacija ima splošno sprejet in dobro opredeljen pomen zgolj v psihiatriji in nevrologiji. Na teh področjih "se nanaša na specifično odsotnost posameznikove zavesti o njegovi identiteti, času in kraju... Osebna identiteta se v teh definicijah nanaša natančno na zavest o posameznikovem imenu in njegovem statusu specifične psihološke/fizične entitete s specifično fizično in socialno zgodovino. Ne nanaša pa se na subtilnejše in bolj kontroverzne diskontinuitete sebstva, ki naj bi jih povzročalo pranje možganov... Z disorientacijo v psihiatriji in nevrologiji diagnosticirajo organsko napako v delovanju možganov, in ne duševne bolezni, nastale zaradi socialno-okoljskih in psihodinamičnih dejavnikov (ibid: 296)". Raziskave komunistične miselne prevzgoje, posebej študije Liftona in Scheina, na katere se sklicuje Zablocki, [dodatno] ugotavljajo, da komunistični vpliv ni izhajal iz zmanjšanja kognitivnih zmožnosti [gojencev prevzgojnih ustanov in/ali vojnih ujetnikov] niti iz prisilnega prepričevanja na temelju hipnoze ali drugih oblik disociacije. Schein npr. ugotavlja, "da je odnos hipnotizerja in hipnotiziranega v svojem bistvu prostovoljen, in da je prisilni element v prisilnem prepričevanju najpomembnejši (posameznik v njem mora dopustiti poskuse prepričevanja, če želi fizično in psihološko preživeti)...; [da] ne premoremo ustrezne teoretične razlage učinkov hipnoze, in da bi zato ne pridobili ničesar, če bi le-to uporabili kot eksplanatorni pojem...; [ter da vsi, njemu znani] primeri hipnoze merijo na namerno povzročanje stanja, podobnega spanju ali disociaciji, bistvo prisilnega prepričevanja pa je, po drugi strani, sprožitev ideoloških in vedenjskih sprememb v popolnoma zavednem, duševno zdravem posamezniku (1959: 437)". Tudi sodobni znanstveni skupnosti psihologov in psihiatrov se strinjata, da "hipnoza ni učinkovita tehnika za neprostovoljno/prisilno navajanje ljudi k nemoralnemu, nezakonitemu ali kakšnemu drugačnemu vedenju, ki bi bilo v nasprotju z njihovimi interesi. [Še več,] hipoteza o tem, da bi bilo mogoče s hipnozo uničiti svobodno voljo posameznika je ena izmed najbolj raziskanih v zgodovini preučevanj hipnoze in je... [obe znanstveni skupnosti združila v konsenzu], da hipnoze ni mogoče učinkovito uporabiti s ciljem odprave svobodne volje posameznika ali zamenjave le-te z voljo hipnotizerja (ibid: 234)", četudi se številni teoretiki pranja možganov v podkrepitvah svojih formulacij [taktično nejasno] sklicujejo prav na raziskave o hipnozi, ki njihovim izvajanjem izrecno nasprotujejo. Socialni vpliv novih religij torej ne temelji na hip-

nozi ali drugih domnevno primitivnih stanjih zavesti, med katera sodi tudi disorientacija (prim. *ibid*: 236)”

Temeljna novost, ki jo v primerjavi z izvornim modelom pranja možganov zagovarja Zablocki, je presenetljiva trditev, da “raziskave o miselni prevzgoji niso obravnavale prisilne spreobrnitve žrtev procesa v komunistične nazore, pač pa prisilno krepitev že oblikovane pripadnosti komunističnim nazorom. (*ibid*: 236)”. Toda nobeden izmed posameznikov, ki sta jih preučila Lifton in Schein, ni bil komunist pred izpostavljenostjo procesu miselne prevzgoje. Ne tako, da bi bil komunistične nazore sprejel začasno ali kako drugače, in ne tako, da bi bil član komunistične partije, morda stranke ali drugačne organizacije. Noben izmed njih se komunističnim organizacijam ni pridružil niti po procesu miselne prevzgoje in nobeden izmed njih po zapustitvi okolja miselne prevzgoje nikoli ni imel težav z zavrnitvijo kakršnekoli stopnje interesa za komunizem. Edina vrsta “cene razdružitve”, s katero so se ti posamezniki soočali, je bila tehnična težava glede zapustitve zapora ali taborišča. Raziskave komunistične miselne prevzgoje zares govorijo o sicer “redkih primerih pristnih [in pozitivnih] vedenjskih sprememb, toda le pri zapornikih, ki so izkazovali poprejšnje dispozicije [za sprejetje komunistične ideologije], in le v primeru, kadar je takšna oseba naletela tudi na izjemno učinkovit zaporni režim... (Schein, 1973: 295)”. O prav takšnih predispozicijah žrtev miselne prevzgoje govorijo že študije pred Liftonom in Scheinom, npr. delo Hinkla in Wolffa (1956: 162-3), toda paradigma o pranju možganov se “ne osredotoča na značilnosti posameznika [ali enofaktorske pojasnitve procesa], pač pa predpostavlja, da je mogoče z [izjemno učinkovito in/ali dovolj] močno socialno-psihološko metodo in [dovolj] napora možgane oprati veliko različnim vrstam ljudem”. Ekstrinistični značaj vpliva v formulacijah o pranju možganov, ugotavlja Anthony (2001: 239), “je [namreč] bistvenega pomena pri ugotovitvi, da je takšen vpliv neprostoovoljen/prisilen”¹³. Robert Lifton je v svoji študiji kitajsko-korejskih metod miselne prevzgoje eksplicitno ovrednotil formulacijo o pranju možganov in končal z zavrnitvijo obojega: termina in paradigme. Formulacijo pranja možganov je v opisovanju procesov miselne prevzgoje nadomestil s pojmom totalitarizma. Pri razlagi dejstva, zakaj da sta se dva izmed njegovih štiridesetih primerov v kitajskih zaporih ugodno odzvala na totalitaristični vpliv (vendar se v komunizem nista spreobrnila) je uporabil teorijo totalitarizma Milтона Eriksona. Njun odnos, v katerem je Erikson prevzel vlogo učitelja in Lifton učenca, je izrecno razviden iz Eriksonove biografije (Friedman, 1999) in rabe številnih drugih Eriksonovih pojmov v Liftonovem delu. Uporabljena Erikson-Liftonova teorija je predvsem psihoanalitična teorija in izhaja iz širšega kroga interdisciplinarnih študij individualnih motivov za totalitarizem, v katerega je mogoče všteti tudi Theodorja Adorna, Boba Altmayerja, Ericha Fromma in Wilhelma Reicha. Erikson opredeli totalitarizem kot notranjo predispozicijo posameznika, zaradi katere se le-ta pozitivno odzove na totalitarno ideologijo, socialna gibanja ali državo.

¹³ Glede vprašanja predispozicij izkazujejo formulacije o pranju možganov praviloma tudi izrazito notranjo nekonsistentnost; v pričujočem primeru s spoznanjem, da odtujitev od prevladujočih družbenih vrednot in institucij posameznika napravi bolj douznetega za vpliv karizmatičnih socialnih gibanj (prim. Zablocki, 1980).

Razume ga kot obrambni mehanizem ali psihološko potrebo po totalnosti brez izbire ali spremembe. Totalitarna reorganizacija odrasle osebe (v nasprotju z njeno celostjo) po Eriksonu pripada psihologiji normalnega, psihiatriji pa zanima zgolj, kadar totalitarno stanje posameznika traja prek meja njegove funkcionalnosti pri premagovanju psihološke nuje. Totalitaristična predispozicija se razvije v zgodnjem otroštvu predvsem prek vzgojnega procesa, ki pospešuje polariziran, črno-bel način mišljenja (ali predstavlja posledico zgodnjega pomanjkanja zaupanja, izjemnega okoljskega nereda, spolne dominacije enega starša, nalaganja pretiranega bremena krivde in resnih kriz identitete). Zadevna gibanja pritegnejo takšnega posameznika z zagotavljanjem podpore njegovemu narcisoidno povečanemu razumevanju sebstva in s projekcijo polarizirane zle samopodobe v kontrastno, vsega krivo skupino (prim *ibid*: 244-7, 249-50). Takšno "razumevanje totalitarizma je torej v očitnem nasprotju s poskusom Zablockega, da bi pojasnil neprostovoljno/prisilno versko spreobrnitev izključno na temelju [ekstrinističnega] socialnega vpliva ter neodvisno od pred-pridružitvenih značajskih lastnosti posameznika, na katerem se vpliv izvaja (*ibid*: 250)".

Stopnja primerljivosti formulacij pranja možganov in uveljavljenih raziskav o ideološkem totalitarizmu je torej očitno premajhna, da bi bilo mogoče znanstveni status prvih zatrjevati na temelju drugih. Anthony zato razišče še možnost, ali je pričujoča formulacija pranja možganov nemara v sebi (in neodvisno od zatrjevanega teorijskega temelja) razvila potencialno ovrgljivo teorijo, ki bi lahko v prihodnosti služila kot temelj znanstvenih raziskav. V analizi se opira na Popperjev falzifikacionizem, iz katerega sledi, da so "[kakršnekoli, tudi povsem metafizične ali spekulativne hipoteze] znanstveno smiselne šele tedaj, ko obstaja možnost njihovega zavračanja, t.j. ko se lahko zamisli nek krucialni eksperiment, ki odloča za ali proti tem hipotezam (Ule, 1992: 155)". Anthony ugotavlja, da "formulacija Zablockega ne zagotavlja kriterijev za jasno razlikovanje tehnik pranja možganov in njihovih domnevno neprostovoljnih/prisilnih učinkov od sestavin običajnega socialnega vpliva, in še posebej ne od drugih oblik verske spreobrnitve in pripadnosti (2001: 266)"; da jo torej "ni mogoče falzificirati, in da [zato] vodi do neovrgljivih obtožb (*ibid*: 265)". Analizo spremenljivk razčleni v (1) neodvisni, teorijski ali vzročni del opredelitve posebnega procesa socialnega vpliva in (2) odvisni ali posledični del, t.j. zatrjevano neprostovoljno/prisilno pripadnost prizadetih posameznikov nazorom ali organizaciji, vključno z njihovim napačnim fantomskim sebstvom in ceno raz-družitve. Zablocki (K1) poistoveti pranje možganov z Liftonovim opisom psiholoških stopenj procesa miselne prevzgoje in ugotavlja, da se prvi lahko pripeti le v totalitarističnih socialnih organizacijah, a obenem ne zagotovi minimalnih kriterijev za prepoznavanje takšnega okolja. Skorajda vsakršno in vsako je torej lahko totalitaristično. Svojega razumevanja totalitarizma tudi ni apliciral na nobeno skupino, zato ne moremo vedeti, ali bi pojem dosegel zahtevano strogost falzifikacije (prim. *ibid*: 304-5). Liftonove stopnje procesa potekajo prek metod za vzbujanje primitivnih oblik zavesti, toda Zablocki ne zagotovi kriterijev ali splošno sprejetega empiričnega temelja, s katerim bi lahko oblike primitivne zavesti razlikovali [med seboj in] od drugih oblik religijske zavesti (prim. *ibid*: 266-7). In končno, več kot očitno je, da tudi tako razumljen Liftonov

stopenjski opis miselne prevzgoje pojasnjuje univerzalni proces socializacije v novi nazor, t.j. spreobrnitev na sebi in ne posebne, neprostovoljne/prisilne spreobrnitve, če in kadar iz nje odstranimo element skrajne fizične prisile (prim. *ibid.*: 267-9). Hkrati Zablocki ne ponuja načina za (K2) empirično prepoznanje učinkov pranja možganov. Nobeden izmed Liftonovih in Scheinovih primerov ne zadošča kriteriju krepitve že sprejetega prepričanja na način oblikovanja zanesljivega/preverjenega kadra skupine. Totalitaristične skupine bi morale, glede na zatrjevano ceno, nemara izkazovati manjšo stopnjo raz-druževanja njihovih pripadnikov, raziskovalec pa bi lahko dodatno dokumentiral še morebitne ovire ali težave na tej poti. Toda Zablocki trdi, da totalitarističnih skupin ne zaznamuje manjša stopnja raz-druževanja, in da le-ta pri testiranju cene raz-družitve ni pomembna. Preostane nam torej zgolj subjektivni kriterij "ujetosti" [apostata], ki pa je (npr. med ločitvami zakoncev) tako pogost, da najverjetneje ne bi zadovoljil niti teoretikov pranja možganov (prim. *ibid.*: 269-272). "Trditev, da imajo vse oblike socialnega vpliva svoj biokemični substrat, nedvomno drži," sklene Anthony (*ibid.*: 275), "toda imajo ga tudi vse druge vrste človekovih duševnih procesov. Sam ne poznam nobenih verodostojnih znanstvenih raziskav, ki bi na temelju nevrofizioloških spremenljivk razločevale med prostovoljnimi in neprostovoljnimi vrstami socialnega vpliva in prepričan sem, da nam takšnega, potencialno ovrgljivega kriterija ne bodo zagotovile kmalu. Utemeljevanje domnevno znanstvenega značaja pranja možganov na tako utopičnem pričakovanju se zato zdi zelo vprašljiv temelj trditve, da je pranje možganov znanstvena teorija in ne ideološki konstrukt".

Pranje možganov kot zgolj fizična prisila

Prispevek Stephena Kenta k sodobnim teorijam o pranju možganov izhaja iz predpostavke, "da bi se večina strokovnjakov verjetno strinjala s takšnim poimenovanjem [ideološkega preoblikovanja posameznikov], če bi sektantsko okolje [v kontekstu indoktrinacijskega programa] vsebovalo fizično prisilo ali grožnjo z njo (Kent, 2001a: 349)". Kent oboje in na način neposrednega razvida priredi segmentoma resocializacijskih dejavnosti dveh skupin, Scientološke cerkve in Družine/Božjih otrok (The Family/Children of God), ter sklene, da je v obravnavanih [in vsaj še v treh drugih] primerih mogoče utemeljeno govoriti o pranju možganov, ker vsebujejo "(1) prisilno omejevanje gibanja, (2) fizično trpinčenje, (3) socialno degradacijo in trpinčenje ter (4) intenzivno preučevanje ideologije, povezano z (4) izsiljevanjem izpovedi in (5) zgodb o uspehu [takšne transformacije] (*ibid.*: 350)". Pranje možganov tudi v tej formulaciji označuje "prizadevanja nekaterih kontroverznih religij za ohranjanje [in ne pridobivanje novih] pripadnikov....", vendar ne v smislu oblikovanja ali zagotavljanja notranjega, elitnega kroga preverjenega kadra, kot je proces razumel Zablocki, pač pa obravnave tistih pripadnikov "... za katere se vodstvo boji, da so skrenili [s prave poti] ali pa se od skupnosti oddaljujejo (*ibid.*: 365)". Temu primerna je tudi opredelitev rezultata spornih programov. Kent nadomesti napačno fantomsko sebstvo posameznika in predelavo izvornega pomena Liftonove podvojitve z oblikovanjem mnogo bolj

profane, v procesu pranja možganov edino stalne "uklonljivosti sotrpinov" (Schefflin in Opton, 1978) različnim ciljem totalitarističnega okolja, npr. izsiljevanju priznanj v stalinističnih čistkah, ideološki spreobrnitvi v kitajskih institucijah za miselno prevzgojo in kolaboraciji v taboriščih za zajete pripadnike enot Organizacije združenih narodov v korejski vojni (prim. *ibid*: 265-6). Svojo študijo je oblikoval na temelju primarnega tekstovnega gradiva obeh skupnosti, pred sodiščem zapriseženih izjav, poročanja medijev; podatkov, dostopnih prek svetovnega spleta in intervjujev z nekdanjimi ne pa tudi aktualnimi člani obeh skupin. Stika s slednjimi ni niti iskal, "ker bi le-ti utegnili utrpeti neljube posledice, če bi privolili v razkritje dejstev o programih, ki jih želita skupini zamolčati (*ibid*: 351)". Zbrani podatki dodatno triangulirajo glede na obsežena časovna obdobja, geografske lokacije in človeške vire (prim. Kent, 2001b: 405).

Na Kentovo formulacijo pranja možganov se je ostro odzval kanadski sociolog religije Lorne Dawson (2001) in ji, ob upoštevanju vsaj normativnega ideala o objektivnosti in vrednostno nevtralnem pristopu, očital "hude, s prakticanjem družboslovnih ved nezdružljive metodološke napake (*ibid*: 380)". Najspornejša je Kentova argumentacija s pomočjo majhnega vzorca "apostatov", t.j. do svojih nekdanjih skupin izrazito negativno in/ali bojevito nastrojenih posameznikov. Kategorija apostatov (Bromley, 1997) je klasična tema razhajanj med raziskovalci novih religijskih gibanj/sekt. Zanašanje zgolj nanjo, kot ga praviloma izkazujejo protisektantske študije, v tehničnem smislu pomeni izkrivljanje uravnoteženega vzorca ali napako v triangulaciji raziskave, t.j. v priporočeni rabi več virov, več teorij o istih dejstvih, več metod in dela različnih raziskovalcev (prim. npr. Yin, 1994: 90-94). Kategorijo apostatov po nekaterih ocenah tvori približno 10 do 20 odstotkov vseh nekdanjih članov novih religijskih gibanj (Introvigne, 1999). Apostati veliko raje sodelujejo s protisektantskim gibanjem in mediji, zato je njihov glas pogosto odločilen v presoji ali poročilih različnih državnih institucij glede represivnih ukrepov zoper nove religije (prim. npr. Richardson in Introvigne, 2001). Že klasične empirične študije so držo apostata povezale z dejavnostjo protisektantskega gibanja. Ungerleider in Wellisch (1979) sta v vzorcu petdesetih članov in nekdanjih članov razlikovala med (1) člani, ki se bojijo odprogramiranja ali (2) so se po letem vrnili v svojo skupino ter (3) nekdanjimi člani, ki so jih odprogramirali ali (4) so skupino zapustili prostovoljno. Ugotovila sta, da se je osemindeset odstotkov odprogramiranih nekdanjih članov (in nihče iz preostalih treh skupin) odločilo za opravljanje dela odprogramerja. Solomonova (1981) je v študiji nekdanjih pripadnikov Združittvene cerkve opozorila, da je odnos nekdanjih članov do prejšnje sredine neposredno povezan z načinom njihovega odhoda in od njihovih poznejših stikov s protisektantskim gibanjem: tisti, ki so skupino zapustili prisilno in so tudi pozneje vzdrževali tesnejše stike s protisektantskim gibanjem, so cerkev ocenjevali negativno. Wright (1984) je raziskal skupino nekdanjih članov, ki so svoja gibanja zapustili samostojno in prostovoljno. Med drugim je ugotovil, da se dve tretjini vprašanih počutita za izkušnjo bogatejših, da so njihove sodbe o skupini kot celoti [v primerjavi z apostatskimi] bolj strpne in manj kritične ter predvsem izrazito ambivalentne. [Re]socializacija nekdanjih članov novih religijskih gibanj v protisektantsko gibanje prek prisilnega odprogramiranja in

“svetovanja pri raz-družitvi” (exit counseling) tako vsebuje elemente “biografske rekonstrukcije (Snow in Machalek, 1984)” ali eno izmed značilnosti spreobrnitve v katerokoli, staro ali novo religijo, t.j. reinterpretacijo njihove preteklosti na način primerljivosti z novo identiteto. Spreobrnjenci so nagnjeni k pretiravanju o grešnosti in/ali stiskah pred-spreobrnitvenega in ugodnih učinkih po-spreobrnitvenega življenja; neredki čutijo tudi dolžnost oznanjanja “vesele novice”. Takšne sodbe se v času [dodatno] pogosto spreminjajo. Barkerjeva v svoji študiji Združitvene cerkve (1984: 170-1) npr. ugotavlja, da je bilo mnogo tistih, ki so skupnost zapustili “v nekem času prepričanih o posesti religiozne izkušnje, a so si pozneje premislili in le-to pripisali svoji domišljiji ali bolj zemeljskim povodom. Tisti, ki so v nekem času vstopili v versko skupnost so, nasprotno, povečini odklanjali [religiozno] opredelitev svoje izkušnje, a so zdaj ugotovili, da jim je tedaj govoril Bog”. Formulacije pranja možganov tretje generacije takšno argumentacijo kategorično odklanjajo. Zablocki (2001: 199) jo npr. pripisuje dejstvu, da akademiki redko zapustijo svoj kabinet. Po njegovem mnenju so se pričanja apostatov ali “emotivno izčrpanih nekdanjih članov, ki si želijo predvsem opraviti s sektantsko izkušnjo in nadaljevati svoja življenja (ibid)”, izkazala za enako zanesljiva in verodostojna kot pričanja aktualnih članov, zato je morebitno izključevanje te kategorije iz raziskovanega vzorca enako napaki izključnega zanašanja nanjo. Teorija o apostatih po njegovem prepričanju ne odgovori na vprašanje povezanosti “zlobnih zgodb (Richardson, 1998: 172)” z odprogramiranjem. Zablocki (2001: 199-200) meni, da “kavzalna zveza nikakor ni očitna. Dejstvo, da bodo posamezniki z opranimi možgani v protisektantskih organizacijah iskali podporo in pomoč je namreč vsaj enakovredno razlagi, da so protisektantska gibanja istim posameznikom vsadila napačne spomine [oziroma jim s pranjem možganov, t.j. odprogramiranjem, vsadila idejo o pranju možganov]. Poleg tega nekateri nekdanji člani zatrjujejo pranje možganov, čeprav se ne povežejo s protisektantskim gibanjem, in čeprav je njihov odstotek manjši”. Zadnji in najpomembnejši protiargument Zablockega je njegov empirični razvid glede doslednosti pričanj apostatov. Prav nobeden izmed številnih nekdanjih članov, ki so ob raz-družitvi zatrjevali pranje možganov in jih je uspel poiskati tudi po dvajsetih ali tridesetih letih, svojega mnenja ni spremenil (prim. ibid: 201). Prvi odgovor v razpravo tako ne prinaša novih elementov. Spor glede apostatov nikoli ni pomenil diskreditacije te kategorije nekdanjih članov, pač pa prepričanja ali nemara vtisa, da lahko z njo reprezentiramo tudi preostale, prepričljivo prevladujoče kategorije nekdanjih članov, ki v odnosu do svojega prejšnjega okolja izkazujejo manj negativno, polarizirano ali celo pozitivno držo. Razprava je skušala obenem podrobneje razumeti in pojasniti značilnosti zadevne kategorije in prav neverjetno bi bilo, da bi se akademska ali apologetska struja v tem segmentu resnično sklicevala na recipročno pranje možganov ali vsajanje napačnih spominov¹⁴. Ključni argument Zablockega, konsistentnost sodb nekdan-

¹⁴ *Res pa je, ugotavljata Lewis in Bromley (1987:512-3), da vsiljena ali posredovana tranzicija vlog, t.j. odprogramiranje in svetovanje pri raz-družitvi, “posameznika ujame med dva simbolna svetova. Ker ga še dodatno bremeni s socialnimi in psihološkimi konflikti, povezanimi s takšno tranzicijo, bo v njem zelo verjetno vzbudila emotivni stres in [psihopatološke] težave, ki jih nekateri pripisujejo prav sektantskemu pranju možganov”.*

jih članov o pranju možganov, pa bi nemara potreboval vsaj podrobnejšo obravnavo. Ob dejstvu respondentove negativne izkušnje in ameriških "sektantskih vojn" oziroma sodnih procesov zoper nova religijska gibanja in s pranjem možganov povzročeno psihološko škodo, intenzivne dejavnosti protisektantskega gibanja, akademske in drugih polarizacij ter širših dejavnikov kontroverze, pričujoča namreč govori predvsem o socialni konstrukciji takšnih razlag. Drugi, Kentov odgovor, pa Dawsonu (2001: 387-392) omogoči zgolj vajo v metodi. Kent očitno, in tudi na metodološki ravni, ne izrazi niti najmanjšega dvoma v pričanja nezadovoljnih apostatov; njegova študija ne upošteva priporočil o metodološki uravnoteženosti in raznovrstnosti, saj se opira le na obravnavanima skupinama sovražne vire; nihče izmed teh pa obenem ne pripada skupinama, njunemu vodstvu ali članstvu, če smemo izvzeti enega, [domnevno] aktualnega in brezimnega scientologa in njegova sporočila v spletni diskusijski skupini <alt.religion.scientology> (prim. Kent, 2001b: 405-6). Kent si za takšno triangulacijo ni niti prizadeval, (1) ker bi morebitne disidente zaradi sodelovanja v njegovi raziskavi iz skupnosti utegnili izobčiti ali vrniti v obravnavni rehabilitacijski program oziroma bi mu v dogovoru z vodstvom lagali (prim. Kent, 2001a: 268-9); (2) ker je cilju raziskave ustrezne nekdanje člane tudi sicer težko najti oziroma le-ti zavračajo sodelovanje (prim. Kent, 1997: 5); in (3) ker je mnogo potencialnih informantov po vrnitvi iz obravnavanih programov ostalo v skupnostih (prim. *ibid.*). Razširitev vzorca in potencialna falzifikacija študije tako sploh nista mogoča, saj je zgornji sklep očitno cirkularen in temelji na vnaprejšnji izključitvi drugih virov informacij.

Sklep

Heterogen in večplasten pojav sodobnih hipotez o sektantskem pranju možganov je mogoče smiselno urediti ob kriteriju, ali in kako uspešno si je posamezna formulacija prizadevala za pridobitev statusa znanstvene razlage. Pregled najuspešnejših v časovnem sosledju pokaže, da se je predmet preučevanja sektantskega pranja možganov v minulih tridesetih letih izjemno skrčil. Skorajda neselektivna pozornost, usmerjena na širok spekter ameriških novih in nekonvencionalnih religijskih gibanj (Singer in Ofshe), se postopoma zoži v zanimanje za razmeroma redke, karizmatične in totalitaristično urejene, največkrat komunske skupnosti (Zablocki) ter izteče v preučevanje posameznih, taksativno naštetih programov znotraj religijskih gibanj, ki jih lahko preštejemo na prste ene roke (Kent). Obenem spremljamo očitno zmanjševanje stopnje medikalizacije razprave o novih religijskih gibanjih. Izjemno močne sektantske tehnike socialnega vpliva so nekdanjim članom v prvem obdobju pogosto povzročale prepoznaven vzorec tipičnih psihopatoloških težav (Singer); v drugem je bilo mogoče nekatera tradicionalna patološka stanja napovedovati le še znotraj posameznih stopenj nedokončanega procesa (Zablocki), tretje obdobje zanimanja za preučevanje generično sektantske patologije ne izkazuje več (Kent). Trend lahko podkrepimo z ugotovitvijo, da so najuspešnejše formulacije pranja možganov preiskale vse stopnje odnosov med posameznikom in novim religijskim gibanjem: pridružitve,

nadaljnje članstvo in razdružitev; in da so preizkusile vse oblike navezav na uveljavljene študije kitajsko-korejskih metod indoktrinacije: problem odsotnosti elementa skrajne fizične prisile in kontinuitete zatrjevanega vpliva je prva reševala z zatrjevanjem kakovostnih razlik v sektantski metodi (Singer in Ofshe), druga je gradila na razvrednotenju pomena dejavnika skrajne fizične prisile (Zablocki), zadnja pa ga je vnovič preprosto afirmirala (Kent). Notranja dinamika hipotez o pranju možganov se tako vendarle giblje v smeri selektivne specializacije in individuacije preučevanega pojava ter se vsaj na ta način približuje akademskim študijam novih religij.

Kritični pregled formulacij o sektantskem pranju možganov, četudi očitne stranutosti v pojasnjevanju socialno-psihološkega vpliva novih religij, se ne more ustaviti zgolj v enostavni falzifikaciji znanstveno smiselnih empiričnih stavkov. Pokazali smo, da pranje možganov ni empirični pojem, ki bi ga lahko prepoznali s preprostim opazovanjem iz prve roke, pač pa sodi v domeno interpretacije, teorije. Kot se torej po eno strani lahko utemeljeno odločimo za "boljšo teorijo", tako po drugi velja, "da pluralizem teorij ni nekaj začasnega v znanosti, kar bo z napredkom znanosti izginilo, ko bo nadomeščeno z 'eno pravo teorijo', temveč je bistvena poteza vsega znanja, ki hoče biti objektivno. Pri tem niso nobene teorije a pripori izključene iz sodelovanja v znanosti, celo takšne ne, kot so astrologija ali mitologija Hopi indijancev (Ule, 1992: 170)". Sociologija novih religij je mlada veda. Dejstvo, da se s starejšimi težje primerja glede "...razvoja strogih, ponavadi kvantitativnih raziskovalnih metod, soglasja o temeljnem naboru pojmov, definicij in terminologije, usposabljanja strokovne skupnosti ter zagotavljanja finančne podpore raziskav, ki temeljijo na ovrednotenju kolegov, (ne) govori (nujno) tudi o njenem slabem stanju (Bainbridge, 2002)", pač pa lahko odraža tudi aktualnost, raznolikost in empirično širino preučevanih, danes že globalnih pojavov in procesov. Če torej vrednotimo konkurenčne in ne psevdo-znanstvene, čeprav izvorno redukcionistične formulacije o sektantskem pranju možganov, ne moremo mimo njihovega prispevka k prečiščevanju temeljnega znanstvenega aparata nastajajoče vede.

LITERATURA:

- Anthony, Dick (1989): *Religious Movements and Brainwashing Litigation - Evaluating Key Testimony*. V Thomas Robbins (ur.), Dick Anthony (ur.): *In God We Thrust - New Patterns of Religious Pluralism in America*, 2nd ed, 295-344. New Brunswick: Transaction Press.
- Anthony, Dick (2001): *Tactical Ambiguity and Brainwashing Formulations: Science or Pseudo Science*. V Zablocki, Benjamin (ur.) in Robbins, Thomas (ur.): *Misunderstanding Cults - Search for Objectivity in a Controversial Field*, 215-317. Toronto, Buffalo in London: University of Toronto Press.
- Barker, Eileen (1984): *The Making of a Moonie - Choice or Brainwashing*. Oxford: Basil Blackwell.
- Črnič, Aleš. *Položaj novih religijskih gibanj v Slovenski družbi*. V: Kramberger, Anton (ur.). *Slovenija 2002 : sociološki pregled stanja in sprememb, (Novice SSD)*, str. 36-38.
- Hinkle, Lawrence E. in Wolff, Harold G. (1956): *Communist Interrogation and Indoctrination*

- of "Enemies of the State". Archives of Neurology and Psychiatry 76, 115-174.
- Hunter, Edward (1958): Brainwashing - The Story of Men Who Defied it. New York: Pyramid Books.
- Kent, Stephen (1997): Brainwashing in Scientology's Rehabilitation Project Force. Society for Scientific Study of Religion: San Diego.
- Kent, Stephen (2001a): Brainwashing Programs in The Family/Children of God and Scientology. V Zablocki, Benjamin (ur.) in Robbins, Thomas (ur.): Misunderstanding Cults - Search for Objectivity in a Controversial Field, 349-78. Toronto, Buffalo in London: University of Toronto Press.
- Kent, Stephen (2001b): Compelling Evidence - A Rejoinder to Lorne Dawson's Chapter. V Zablocki, Benjamin (ur.) in Robbins, Thomas (ur.): Misunderstanding Cults - Search for Objectivity in a Controversial Field, 401-11. Toronto, Buffalo in London: University of Toronto Press.
- Lesjak, Gregor in Črnič, Aleš (2001): Nova religijska in duhovna gibanja - izziv družbi in državi. Teorija in praksa XXXVIII(6): 981-3.
- Lesjak, Gregor (2001a): Fragment izvorne hipoteze o sektantskem pranju možganov. Časopis za kritiko znanosti 202-3, 123-139.
- Lesjak, Gregor (2001b): Nova religijska in duhovna gibanja v Sloveniji. Teorija in praksa XXXVIII(6): 1108-1124.
- Lewis, James in Bromley, David (1987): The Cult Withdrawal Syndrom - A Case of Misattribution of Cause. Journal for The Scientific Study of Religion 26/4, 508-22.
- Lifton, Robert Jay (1961/1898): Thought Reform and the Psychology of Totalism. Chapel Hill in London: University of North Carolina Press.
- Marks, John (1979/1991): The Search for "Manchurian Candidate" - The CIA and Mind Control. New York: W.W. Norton & co.
- Melton, Gordon J. (1999/2001): Pranje možganov in sekte - vzpon in padec neke teorije. Teorija in praksa XXXVIII/6, 1017-36.
- Snow, David in Machalek, Richard (1984): The Sociology of Conversion. V: Turner, Ralph H. (ur.) in Short, James F. (ur.): Annual Review od Sociology, 167-190. Palo Alto: Annual Reviews.
- Solomon, Trudy (1981): Integrating the "Moonie" Experience - A Survey of Ex-members of the Unification Church. V: Thomas Robbins (ur.), Dick Anthony (ur.): In God We Thrust - New Patterns of Religious Pluralism in America, 275-94. New Brunswick: Transaction Press.
- Šinkovec, Janez (1997): Pravice in svoboščine. Ljubljana: Uradni list
- Škafar, Vinko (1998): Verstva, sekte in novodobna gibanja. Celje: Mohorjeva družba.
- Šutej, Adamič Jelka (2000): Boleče in ponižujoče metode. Delo (21. marec).
- Ule, Andrej (1992): Sodobne teorije znanosti. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Ungerleider, Thomas in Wellisch, David (1979): Coercive Persuasion (Brainwashing), Religious Cults, and Deprogramming. American Journal of Psychiatry 136/3, 279-82.
- Volarič, Ariana: Znanstveni pogledi na spreobrnitev v alternativne religije. Teorija in praksa XXXVIII/6: 1037-1057.
- Wright, Stuart (1984): Post Involvement Attitudes of Voluntary Defectors from Controversial New Religious Movements. Journal for the Scientific Study of Religion 23/2, 172-182.
- Zablocki, Benjamin (1997): The Blacklisting of a Concept: The Strange History of Brainwashing conjecture in the Sociology of Religion. Nova Religio (1/1): 96-121.
- Zablocki, Benjamin (1998a): Exit Cost Analysis: A New Approach to the Scientific Study of Brainwashing. Nova Religio 1/2: 216-249.
- Zablocki, Benjamin (1998b): Reply to Bromley. Nova Religio 1/2: 267-271.
- Zablocki, Benjamin (2001): Towards a Demystified and Disinterested Scientific Study of

Brainwashing. V Zablocki, Benjamin (ur.) in Robbins, Thomas (ur.): *Misunderstanding Cults - Search for Objectivity in a Controversial Field*, 159-214. Toronto, Buffalo in London: University of Toronto Press.